

УДК 94(430)

*Сергій ТРОЯН***КАЙЗЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ
ВІЙНИ: ПАНГЕРМАНСЬКІ ІДЕЇ ТА ПЛАНИ КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Розглянуто діяльність Пангерманського союзу, який відкрито виступав на захист інтересів німецьких шовіністичних кіл, та далекосяжні плани кайзерівської Німеччини, відображені в пангерманських проєктах територіальної експансії і міждержавної інтеграції. Висвітлено зовнішньополітичні прагнення пангерманців, спрямовані на реалізацію ідеї з перетворення Німецької імперії в потужну світову державу. Показано, як вони стали мотивом до розв'язання Великої війни в 1914 році.

Ключові слова: Німецька імперія, Пангерманський союз, зовнішня політика, експансія, Велика війна.

Німецький рейхсканцлер початку минулого сторіччя Бернхард фон Бюлов у праці “Державна Німеччина” згадував: “У середині ХІХ століття, коли я був посланником у Римі, мій англійський колега сер Клер Форза сказав мені: «Як добре і легко було у сфері політики, коли весь європейський трибунал склали Англія, Франція і Росія та, частково, Австрія». Ці прекрасні дні пройшли. Європа допустила у своє середовище нового члена, у якого є не тільки свої інтереси, а й можливість підтримати їх силою”¹. З найбільшою повнотою далекосяжні плани кайзерівської Німеччини були відображені в пангерманських проєктах територіальної експансії і міждержавної інтеграції, які отримали суттєву підтримку в німецькому суспільстві наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Агресивні зовнішньополітичні прагнення пангерманців, спрямовані на реалізацію ідеї з перетворення Німецької імперії в потужну світову державу, стали суттєвим мотивом до розв'язання Великої війни в 1914 р.

Пангерманський рух у Німецькій імперії набрав великого розмаху і згуртувався організаційно в останньому десятиріччі ХІХ ст. 28 вересня 1890 р. та 9 квітня 1891 р. у Франкфурті-на-Майні й Берліні генеральний директор крупновських заводів у м. Ессені А. Гугенберг організував багатолюдні збори і запропонував створити добре організований національний союз, який відкрито виступив би на захист інтересів найагресивніших німецьких шовіністичних кіл. Пропозиція отримала схвалення зборів і в результаті вони прийняли рішення про створення Всенімецького (з 1994 р. – Пангерманського) союзу (Allgemeiner Deutscher Verband). У доповідній записці помічника секретаря російського посольства в Берліні Фан дер Фліта, складеній у 1900 р., з цього приводу сказано: “Пангерманський союз

¹ Бюлов Б. Державная Германия. Обзор политических и государственных стремлений Германии за последнее десятилетие / Б. Бюлов. – Петербург; Москва, 1915. – С. 4.

зобов'язаний своїм виникненням німецькому колоніальному рухові 80-х років... Він відродився після укладення образливої для народних почуттів Занзібарської угоди з Англією у 1891 р. на нових началах”².

На других зборах у квітні 1891 р. було ухвалено звернення Всенімецького союзу. Пророчим епіграфом до нього стали слова “великого курфюрста” Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького: “Думай, що ти німець”. У ньому, зокрема, йшлося: “Ще не закінчене будівництво національного німецького багатства, і своїм видом над морями не насолоджується наш прапор, як це належить військовій силі Європи”³. Також наголошено, що для перетворення у велику світову державу Німеччині обов'язково потрібні колонії. Саме з такою метою створювався Всенімецький союз, завдання якого були такі:

- Піднесення самосвідомості німців на батьківщині у боротьбі за пожвавлення національного розвитку.
- Турбота і підтримка німецько-національних прихильників у всіх країнах, де представники німецького народу боролися за утвердження його своєрідності.
- Активізація німецької політики в Європі і особливо піднесення колоніального руху⁴.

Головою Всенімецького союзу став банкір Карл фон дер Хейдт. До першої президії союзу увійшли також лідер партії “вільних консерваторів” Карлдорф-Вабнітц, ректор Лейпцігського університету професор Й. Вісліценіус і новий директор НСАК Лукас.

Перші місяці існування організації пангерманців характеризувався бурхливим ростом її рядів. Наприкінці 1891 р. вона нараховувала 10 тис. чол., а в травні 1892 р. – 21 тис. чол. Відділення організації діяли як у Німеччині, так і в 109 пунктах за кордоном⁵. У наступні роки діяльність союзу стала слабнути. Так, у 1894 р. кількість його членів зменшилася до 5742 осіб, а загальна кількість організацій – до 33, у тому числі зарубіжних – до 14⁶. Союз міг повторити долю свого попередника – Всенімецького союзу 1886 р. Головна причина такого складного становища полягала в гострих сутичках і розходженнях між окремими угрупованнями в керівних органах союзу.

Завдяки зусиллям Гугенберга та його прихильників у 1893–1894 рр., була проведена серйозна реорганізація Всенімецького союзу. 15 липня 1893 р., за пропозицією професора Вісліценіуса, його новим головою обрали професора Лейпцігського університету Е. фон Хассе, а секретарем – берлінського політичного діяча А. Лера. Протягом 1893–1903 рр. Хассе одночасно був депутатом рейхстагу і входив до складу націонал-ліберальної партії. Пангерманці дуже високо цінували діяльність свого лідера. Після Бісмарка він був єдиною людиною, удостоєною звання почесного члена союзу⁷. З січня 1894 р. неперіодичний орган пангерманців журнал “Повідомлення Всенімецького союзу” був замінений щотижневиком “Пангерманські

² Красный архив. – 1939. – № 1. – С. 217–218.

³ Bonhard O. Geschichte des Alldeutschen Verbandes / O. Bonhard. – Leipzig; Berlin, 1920. – S. 248.

⁴ Ibid. – S. 248–249.

⁵ Славяно-германские отношения: сб. статей. – Москва, 1964. – С. 103.

⁶ Werner L. Alldeutsche Verband 1890–1918 / L. Werner. – Berlin, 1935. – S. 36.

⁷ Glass A. Wider den Strom / A. Glass. – Leipzig, 1932. – S. 45.

листки” (Alldeutsche Blätter), який виходив тиражем приблизно 10 тис. екземплярів і висвітлював різноманітні сторони діяльності та політики союзу.

Завершення усіх цих перемін – зміна назви організації. З 1 липня 1894 р. вона стала називатися Пангерманський союз (Allgemeiner Deutscher Verband). За свідченням уже згаданого російського дипломата Фліта, “в такому вигляді «всєнімецький союз» був виразником національних прагнень і поставив перед собою мету пильно слідкувати за всіма питаннями внутрішньої і, переважно, зовнішньої політики, бажаючи, по можливості, за допомогою преси і своїх представників у парламенті впливати в національному дусі на дії уряду”⁸. Пангерманці виступали з позицій спільності всіх німців, не обмеженої державними кордонами. При цьому вони виходили з ідеї про перевагу німецького народу над іншими. Вона полягала в тому, що пангерманці бачили в німецькому народі, прусській державі втілення всесвітнього духу, абсолютної ідеї і робили висновок про особливу історичну місію німців в історії всього людства, перевагу німецької культури над культурними досягненнями інших народів.

Реорганізація і зміцнення Пангерманського союзу швидко привели до зростання його рядів. Він вербував нових членів і створював нові організації. Згідно з офіційними звітами, які публікувалися в “Альдойче Блеттер”, Пангерманський союз наприкінці грудня 1895 р. нараховував уже 7 715 осіб і 46 місцевих організацій, через рік – 9 443 особи і 66 організацій, на 1 жовтня 1897 р. – 10 917 осіб і 75 організацій, а наприкінці 1897 р. – 12 974 особи і 95 місцевих організацій, 28 з яких діяли за кордоном⁹.

- У програмі Пангерманського союзу було сформульовано 4 основні завдання:
1. Розвиток націоналістичних та імперіалістичних тенденцій та нещадне пригнічення національних меншин у Німеччині;
  2. Територіальне розширення Німецької імперії в Центральній Європі;
  3. Активізація німецької колоніальної політики;
  4. Сприяння німецькій еміграції за океаном.

Виступаючи за здійснення “світової політики”, пангерманці прагнули використати численну німецьку еміграцію, почали вимагати створення сильного морського флоту, якому б відводилася важлива роль у здобутті для Німеччини нових колоній. Тому Пангерманський союз був рішучим противником будь-якого англо-німецького зближення. Фактично до цього зводилися основні ідейні колоніально-шовіністичні засади пангерманського руху, який у 1891–1894 рр. набув остаточного організаційного оформлення.

З початку свого існування Пангерманський союз велику увагу приділяв пропаганді ідей “Дранг нах Остен”. Про це яскраво свідчать матеріали центрального органу союзу – щотижневого журналу “Альдойче Блеттер”. В одній зі статей стверджувалося, що “протиірччя між німецьтвом і слов’янством є альфою й омегою всієї сучасної європейської політики”. Автор патетично закликав: “Зверни свої погляди на схід, німецький народ! З заходу тобі небезпека не загрожує”. На його думку, саме на сході має в майбутньому відбутися “боротьба рас”¹⁰.

⁸ Красный архив. – 1939. – № 1. – С. 218.

⁹ Alldeutsche Blätter. – 1897. – № 16; 1898. – № 1.

¹⁰ Ibid. – 1893. – № 13. – S. 126.

Уже звідси зрозуміло, що пропаговані пангерманським організаційним об'єднанням плани світового панування базувалися на необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі. Один з дослідників історії союзу А. Крук у зв'язку з цим писав: “Усі до цих пір згадувані плани – відносились вони до Османської імперії або Африки – були, в основному, лише доповненням великої головної мети пангерманського життєвого простору: Середньої Європи”¹¹. Прихильниками континентальної експансії серед пангерманців були вже згадувані Е. Хассе, П. Самасса, П. Ден, Ф. Елей. У своїх вимогах вони виходили найперше з того, що в Німецькій імперії після її утворення проживало, крім 47 млн німців, 4 млн осіб ненімецького походження. Вони вважали, що сучасна Німеччина, ставши твердою ногою на “обмежений національний ґрунт” і згуртувавши свої сили, повинна готуватися до нового, могутнішого “світового польоту”. Завдання всіх німецьких патріотів повинні спрямовуватися до повної германізації імперії, створення “сильного національного ядра”, а потім уже “поширення його впливу на області, які мають з ним обмежений зв'язок”.

На думку пангерманців, створення Середньої Європи як господарського і політичного об'єднання повинно було забезпечити панування Німеччини на континенті і закласти фундамент успішної заокеанської колоніальної політики. 18 грудня 1891 р., виражаючи точку зору ряду представників німецької буржуазії з цього питання, націонал-ліберал Меллер заявив з трибуни рейхстагу: “Німеччина має відіграти таку ж роль, як Пруссія у Митному союзі: вона повинна сприяти торгово-політичному об'єднанню Центральної Європи для протидії впливу країн Сходу і крайнього Заходу”¹². Через три роки журнал “Альдойче Блеттер” писав: “Дунай, який служив у минулі століття стовповою дорогою німецької колонізації, спрямовує погляд на шлях до Чорного моря, на Балканський півострів, у Малу Азію. Старий «Дранг нах Остен» повинен відродитися”¹³.

Пангерманці визнавали право на національно-державне існування тільки за великими народами, фактично знаходячись на позиціях французької колонізаційної теорії Леруа-Больє. Відповідно до їх планів, Німеччина, поряд з Великобританією, США і Росією повинна була стати четвертою великою світовою державою¹⁴. В “Альдойче Блеттер” за 7 січня 1894 р. про це сказано так: “Ми ніколи не зможемо досягнути бажаного світового панування, а тим більше утвердитися там, якщо нам не вдасться домогтися національного згуртування всіх німецьких меншин у Центральній Європі. Пропагована Хассе середньоевропейська митна унія Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Швейцарії і Румунії під керівництвом Німеччини розглядалася б як черговий шабель до утворення середньоевропейської імперії під німецьким пануванням”¹⁵.

Початок ґрунтовної розробки пангерманцями планів створення “Середньої Європи” пов'язують з появою у січні 1895 р. рецензії на книгу “Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років”, автор якої підписався “Пангерманець” (Alldeutscher). Рецензент схвалив його вимогу

¹¹ *Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890–1939 / A. Kruck. – Wiesbaden, 1954. – S. 43.*

¹² *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages (Reichstag). – Berlin, 1892. – Bd. 5. – S. 3417.*

¹³ *Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890–1939. – S. 38.*

¹⁴ *Красный архив. – 1939. – № 1. – С. 219.*

¹⁵ *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. – Leipzig, 1970. – Bd. I. – S. 8.*

про необхідність “будити фантазію наших сучасників ... також і з національного питання”. На думку автора, “Велика Німеччина” 1915 р. розширить свої кордони далеко на схід, включивши до свого складу Прибалтику, Російську Польщу, Волинь, Поділля, Південь Росії з Кримом, а також ряд заморських колоній¹⁶. Рецензент особливо хвалив “Пангерманця” за “дуже радикальні засоби германізації завойованих територій. Вони полягають в експропріації всієї землі, у вигнанні більшої частини ненімецького населення, у наданні всіх прав тільки німцям”. При цьому підкреслено, що автор врахував усі соціально-політичні й економічні наслідки цих заходів¹⁷.

Ще одним не менш важливим кроком в обґрунтуванні пангерманських серединно-європейських планів став вихід у тому ж році в Берліні анонімною брошури “Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 році”. Її автор знову заховався за псевдонімом “Пангерманець”¹⁸. У цій роботі послідовно викладено програму економічного, політичного та воєнного устрою серединно-європейського об’єднання. Згідно з баченням автора, у центрі Європи планувалося створення Великогерманської конфедерації на чолі з імператором і в складі Малогерманської імперії, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Австрійської імперії та Великогерманського митного союзу. Керівне становище в конфедерації відводилося Німеччині. Всі піддані конфедерації одночасно були б підданими держав, які входили до її складу. Однак у майбутньому тільки німецькі громадяни будуть мати право обирати і бути обраними в земельні, державні та імперські представницькі органи, служити в армії і на флоті, виконувати різноманітні юридичні функції, здобувати власність шляхом купівлі та обміну¹⁹.

Особливе місце у німецьких планах створення “Міттельєвропи” відводилося Росії. Пангерманці прагнули відібрати у неї польські і прибалтійські провінції, пояснюючи це “турботою про національну єдність російської держави”. Автор брошури писав: “Росія як усі держави Центральної і Західної Європи, повинна стати національною державою, тоді як до цього часу вона була тільки територіальною державою. Вона хоче мати тільки одну віру, тільки одного царя, лише одну мову”²⁰.

Отже, пропагуючи виникнення нового об’єднання на політичній карті Європи, автор захищав практичні інтереси Німецької імперії. Її ядро мав скласти союз Німеччини та Австрії. Члени конфедерації формально мали б користуватися рівноправністю, але насправді підпорядковувались пруським традиціям і знаходилися у повній політичній залежності від Німеччини. Залежність економічна визначалася наявністю Великогерманського митного союзу, який підпорядковував німецькому впливу всю господарську сферу.

Пропагандистом серединно-європейської ідеї або, як мінімум, німецько-австрійського митного об’єднання зарекомендував себе доктор Цепфль. Виступаючи на пангерманській конференції у Берліні в квітні 1895 р., він розвивав погляди про те, що основою такого об’єднання мало стати спорудження каналу, який з’єднав би Майн, Ельбу і Одер з Дунаєм. За його ініціативою були створені Центральний союз для

¹⁶ Alldeutsche Blätter. – 1895. – № 2. – S. 9.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Справжнім автором “Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років” та “Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 році” безспідставно вважають голову Пангерманського союзу Е. фон Хассе.

¹⁹ Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. – Berlin, 1895. – S. 44–46.

²⁰ Ibid. – S. 7.

розвитку німецького судноплавства по річках і каналах у Баварії і Дунайській союз у Відні. Завдання цих організацій – підготувати здійснення економічних проектів Цепфля, пов'язаних з ширшими політичними завданнями пангерманського союзу²¹.

У різноманітних пангерманських виданнях поширювалися пропагандистські ідеї, наприклад: “Австрія потребує німецьких колоністів, а Німеччина відчуває потребу в колонізації Австрії”, “Австрії потрібна пануюча раса, а панувати там можуть тільки германці” і т. п. А в пангерманських колах висловлювалися відкриті вимоги політичної анексії Австрії і перетворення її у колоніальний хінтерланд. Вони вбачали в цьому початок створення “Великої Німеччини” і “Серединної Європи” – від Північного моря до Балкан і від Прибалтики до Адріатики²². Саме прикриттям такого плану була ідея “германізму”, “національної спільності” Німеччини і німецької Австрії.

Сусідня держава все частіше називалася “Східною маркою”, а її населення – “німецьким бар’єром проти слов’янських народів”²³. У звіті про свою діяльність за 1897 р. Пангерманський союз прямо заявляв, що австрійські справи він розглядає як свої власні²⁴. Доказом стало створення місцевих організацій – “опорних пунктів пангерманізму – у Чехії, Моравії, Семиградді та інших землях Австро-Угорщини. Поряд з націоналістичною організацією Шенера в Австрії виникли також Товариство південної марки, Союз богемських німців і т. п.

Подальший розвиток таких планів розпочався у другій половині 90-х років XIX ст. Зокрема, А. Леєр стверджував, що оскільки Великобританія все більше перетворюється у “замкнуту господарську область”, то Німеччина також повинна створити таку область на континенті у вигляді серединно-європейського митного союзу. Ідеї політичної рівноваги між австрійською та угорською частинами габсбурзької імперії А. Леєр протиставив ідею встановлення тісного економічного союзу між монархією і Німеччиною. При цьому перед останньою мали б відкритися нові можливості економічного проникнення в Дунайський басейн і в Малу Азію, а також їх колонізації. Леєр вважав, що Бельгія, Голландія і Швейцарія добровільно чи насильно повинні також приєднатися до серединно-європейського митного союзу під егідою Німеччини²⁵.

Звичайно, за цими пангерманськими планами створення митного союзу “Серединної Європи” не можна не бачити прообразу майбутніх інтеграційних процесів на континенті. Але Леєр та інші пангерманці особливо підкреслювали їхнє політичне значення, бо боротьба велася за “сильні політичні позиції”. Вони вимагали від німецького уряду взяти курс на здійснення економічної анексії нових ринків у Європі та у Малій Азії і утвердити там політичне панування Німеччини. Якщо раніше цей план прикривався “національними” завданнями щодо німецької Австрії, то тепер висунуто ідею згуртування Німеччини, Австрії та інших європейських держав з метою економічного захисту проти Великобританії. При цьому пропагандисти

²¹ *Ерусалимский А.* Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. Ерусалимский. – 2-е изд. – Москва, 1951. – С. 131–132.

²² Див.: *Lagard P.* Deutsche Schriften; Großdeutschland und Mitteleuropa / P. Lagard. – Göttingen, 1920. – S. 111, 114 u. w.

²³ *Alldeutsche Blätter.* – 1897. – № 49.

²⁴ *Ibid.* – 1898. – № 21.

²⁵ *Ibid.* – 1897. – № 44.

Пангерманського союзу вважали, що для створення і консолідації “Серединної Європи”, забезпечення виходу через Північне море в Атлантичний океан і через Адріатику в Середземне море, Німеччині необхідний сильний військово-морський флот, у тому числі й для можливої протидії Великобританії²⁶.

Відкидаючи ранні погляди Ліста про “цивілізаторську роль Англії у світі” і вважаючи, що така роль належить тільки Німеччині, пангерманці надалі вважали необхідним приєднання Франції до митного серединно-європейського союзу. Також мало відбуватися подальше розширення цього об’єднання шляхом створення розгалуженої залізничної системи, яка простягалася б від Бельгії і Голландії через Австрію і Балкани до Константинополя і навіть через Малу Азію до Перської затоки. Пангерманські ідеологи і пропагандисти говорили про необхідність посилення боротьби за політичні й стратегічні позиції Німеччини на берегах Босфору та запропонували проект будівництва моста, перекинутого через Босфор і озброєного багарами Круппа. Все це повинно було здійснюватися під егідою “економічного домінування Великогерманії”²⁷.

Отже, у планах реалізації серединно-європейських задумів пангерманці фактично пропонували створити і німецьку колоніальну імперію, яка разом з раніше зайнятими територіями охопила б Південно-Східну Європу і Передню Азію. Пангерманський союз розглядав ці території, з одного боку, як форпост для проникнення в Індію, а з другого, як опорний пункт для перетворення Росії у напівколоніальний додаток “Серединної Європи”. Так, підводячи перші підсумки поїздки Вільгельма II на Схід, “Альдойче Блеттер” писав: “Отже, повний хід уперед до Євфрату і Тігру, до Перської затоки, а значить сухопутну дорогу на Індію знову в ті руки, яким вона належить – у готові до боротьби німецькі руки!”²⁸ З приводу Росії найпоказовішою була позиція відомого пангерманського публіциста К. Іенча. Наприкінці 90-х років XIX ст. він зазначав: “Здобуття колонії у Малій Азії і Сирії з таємним наміром перекинутися на північ, щоб розкласти царську імперію зсередини, або розгромити її війною; возз’єднати з нами насильно відірвані від народного німецького тіла німецькі провінції в Австрії і таким чином забезпечити за німецьким народом панування над усією Центральною і Східною Європою і створити велику область, сьогодні пустинну, але у вищій мірі придатну для культурного освоєння, для користування нашим народом і для цивілізації її напівварварів-жителів – це велика, прекрасна і варта сил робота”²⁹.

Зауважимо, що пангерманські плани створення серединно-європейського економічного об’єднання і митного союзу в Центральній Європі підтримала навіть частина німецьких соціалістів. Так, соціал-демократ Кальвер у теоретичному органі своєї партії “Нойе Цайт” писав: “Серединно-європейські країни, хочуть вони того чи ні, повинні відкинути свої політичні протиріччя і об’єднатися для спільних дій в області митної політики. Вони повинні ... мати можливість спільно боротися з торгово-політичною конкуренцією на світовому ринку з рівними шансами на успіх, які гарантує тільки велике господарське ціле”. К. Каутський, зі свого боку, вважав, що

²⁶ Alldeutsche Blätter. – 1897. – № 11.

²⁷ Ibid. – 1898. – № 51.

²⁸ Ibid. – 1899. – № 51.

²⁹ Цит. за: Ротштейн Ф. Из истории прусско-германской империи / Ф. Ротштейн. – Москва; Ленинград, 1948. – С. 220.

у майбутньому проекти пангерманців можуть відповідати інтересам соціалізму при умові, що на час їх реалізації Німеччина перетвориться в демократичну державу³⁰.

Пов'язаними з пангерманськими планами та експансією на Схід були ідеї посиленої германізації не тільки слов'янських земель, які входили до складу монархії Габсбургів, але й польських земель у складі Німецької імперії. Після організаційного та ідейного об'єднання пангерманського руху зросло переслідування польського населення у Познані, Сілезії й інших західнопольських землях. Ще у 1894 р. на з'їзді Пангерманського союзу була розроблена детальна програма антипольської політики, яка передбачала дискримінацію польської мови та культури, посилення німецької колонізації польських земель, а також витіснення і навіть знищення польського елементу.

З цією метою у Познані 3 листопада 1894 р. був створений Союз сприяння германізму в східних провінціях, який пізніше організував філіали і в інших землях. Його безпосередніми організаторами були познанські аграрії Ганземан, Кеннеман і Тідеман, за ініціалами прізвищ яких Союз одержав назву Гаката. До керівної верхівки Гаката входили представники німецького монополістичного капіталу, зокрема, голова великого аграрного банку "Дисконтгезельшафт" А. Ганземан, голова Центрального союзу німецьких промисловців фон Кірдорф, а також Х. фон Доннерсмарк, Х. Гогенлоє та інші. Мета союзу – активізація антипольської політики і ліквідація польської проблеми у "східних провінціях" за допомогою посиленої і форсованої германізації польських земель і всебічної підтримки економічних позицій німецького населення у промисловості й торгівлі шляхом нещадної боротьби з польським народом взагалі.

Гаката знаходилася у тісному зв'язку з урядом, власниками великих помість, шахт, фабрик, заводів, копалень, а також і з утвореною у 1886 р. Пруською колонізаційною комісією, яка відверто заявляла, що основним завданням її діяльності є викорінення польського народу в межах Пруссії. Здійснюючи свою діяльність під лозунгом боротьби "германізму" проти "полонізму", Колонізаційна комісія займалася тим, що надавала на польських землях ділянки (парцели) виключно німцям (переважно протестантам). Пруський ландтаг у 1898 р. на пропозицію рейхсканцлера Гогенлоє і під тиском Союзу східних німецьких марок затвердив законопроект про збільшення витрат на колонізацію у сумі 100 млн марок³¹.

Підкреслимо, що Гаката діяла також у тісному контакті і під сильним ідейним впливом Пангерманського союзу, який використовував її для боротьби проти слов'янства у самій Німеччині. Це було одне з головних завдань пангерманського руху, яке знаходилося у безпосередньому зв'язку з проаналізованими вище серединно-європейськими і колонізаційними планами в Європі та за її межами. Підтвердженням цьому є наступний факт.

В умовах зростання політичної ваги своєї організації та її експансіоністських планів, зокрема щодо Австро-Угорщини, пангерманці на початку вересня 1898 р. провели в Мюнхені з'їзд, який розглядав три основних принципи:

1. Боротьба Німеччини за морські і вугільні станції;

³⁰ Neue Zeit. – Jg. XVI. – 1897. – Bd. 2. – S. 328–329.

³¹ Див., напр.: Рубинштейн Е. Политика германского империализма в западных польских землях / Е. Рубинштейн. – Москва, 1953.

2. Боротьба проти слов'янства в Австро-Угорщині та в Німеччині;
3. Боротьба та згуртування німців у Європі.

На з'їзді панувала атмосфера шовінізму. Часто лунали промови про те, що «німецький народ – народ-повелитель, а німці за кордоном – це «форпост імперії пангерманізму»³². З'їзд проходив під відкритими лозунгами боротьби німців проти слов'янства і більш замаскованими лозунгами боротьби за включення Австрії до складу Німецької імперії і створення на цій основі пангерманської «Серединної Європи».

Створення великої серединно-європейської держави, на думку пангерманців, мало дати базу для боротьби за велику німецьку колоніальну імперію. У 1894 р. Пангерманський союз разом з Колоніальним товариством розпочав кампанію з розв'язання нового етапу заокеанської політики. Він вимагав від рейхсканцлера дозволити франко-німецькі переговори щодо колоніального розмежування в Африці. Союз прагнув переходу до Німеччини центральноафриканських областей, щоб стало можливим об'єднання німецьких колоній у Того і Камеруні з Суданом. У квітні 1894 р. Пангерманський союз опублікував велику програму, згідно з якою німецькі колоніальні володіння мали значно розширитися за рахунок Занзібару, деяких районів Східної Африки, бухти Уолфіш-бей, внутрішніх районів Того і Камеруну, а також островів архіпелагу Самоа. Пангерманці домагалися португальських колоній на користь Німеччини і мріяли про завоювання «сильного і впевненого господарювання у Китайському морі». Крім того, сподіваючись на швидкий розпад Османської імперії, вони вимагали анексувати майже всю Малу Азію і перетворити Месопотамію та Сирію в «німецьку Індію»³³. Для швидкої та успішної реалізації цих планів було створено спеціальний фонд. Колоніальну політику підтримувано за допомогою активної пропаганди, численних зборів, випуску відозв, листівок і прокламацій.

Пангерманський союз намагався реалізувати свої ідеї, залучивши німців, які проживали за кордоном. 9 вересня 1894 р. «Альдойче Блеттер» з цього приводу писав: «Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за рубежем зберігали характерні риси німецької національності»³⁴. Лідери пангерманців вимагали ввести в імперську конституцію положення про те, що німецькі емігранти будуть знаходитися в районах колонізації під захистом Німеччини. До різноманітних заходів у цій сфері належала подальша підтримка німецьких кіл за рубежем, турбота про культурно-національний розвиток німців-колоністів, доставка туди німецької кореспонденції, організація виставок і різноманітних зустрічей. Пангерманський союз розпочав шалену шовіністичну антианглійську пропаганду в зв'язку із зазіханням Англії на Трансвааль і виникненням Трансваальської кризи³⁵. Він був проти захоплення

³² Alldeutsche Blätter. – 1898. – № 38.

³³ 20 Jahre Alldeutscher Arbeit und Kämpfe. – Lpz., 1910 – S. 32.

³⁴ Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. – Lpz., 1970. – Bd. I. – S. 10.

³⁵ Трансваальська криза 1896 р. виникла в зв'язку зі спробою англійських колонізаторів наприкінці 1895 р. вторгнутися в межі бурської республіки Трансвааль і ліквідувати її незалежність. Провал цих планів викликав спалах шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. Наслідком кризи стало врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей на півдні Африки: одержавши деякі території, Німеччина підтримала Британську позицію напередодні і під час англо-бурської війни 1899–1902 рр. Див.: *Ерусалимский А.* Германский империализм и возникновение англо-бурской войны в 1899 г. / *А. Ерусалимский* // Из истории общественных движений и международных отношений. – Москва, 1957. – С. 561–589.

Великобританією Трансваалю і посилення позицій англійських колоніальних кіл на півдні Африки.

Вимагаючи захистити “братів по крові” – бурів, – Пангерманський союз 7 січня 1896 р. направив рейхсканцлеру Гогенлоє звернення. До “дійсної підтримки” Трансваалю проти Англії закликали пангерманці також на організованих по всій країні численних зборах. Пізніше, коли гострота кризи минула, Хассе та інші пангерманські лідери заявили, що Трансвааль потрібно покрити сіткою німецьких консульських агентств, які змогли б підготувати ґрунт для німецьких колоністів, полегшити проникнення німецького капіталу і цим активно протидіяти Великобританії. Але що конкретно мали на увазі лідери Пангерманського союзу тоді – в момент раптової небезпеки війни з Англією – цього, напевно, вони не знали самі. Пангерманці могли бути задоволені тим, що вдалося продемонструвати силу своєї організації і навіть справити деяке враження за кордоном. Усе це свідчило про те, що процес росту колоніально-шовіністичних сил у Німеччині та формування їхньої політичної ідеології на той час практично завершилися. У ній тісно переплелися ідеї німецької континентальної і заокеанської експансії.

Характерною з цього приводу є думка Бюлова: “Завдання нашого покоління одночасно оберігати наше континентальне становище, яке є основою нашого світового престижу, і розвивати наші заокеанські інтереси. Німеччині слід вести обережну і помірковану світову політику”³⁶. За раціональне поєднання континентальної і заокеанської діяльності виступав також Хассе. Він відзначав: “Ми повинні проводити світову політику і колоніальну політику. Ми боремося не тільки за панування на внутрішньому ринку, але й за панування на світовому ринку”³⁷.

Підсумовуючи, зауважимо, що в кінці XIX ст. у передових державах світу майже одночасно з’явився, за влучним виразом А. Єрусалимського, “імперіалістичний месіанізм”³⁸, який став основою ідеології колоніалізму та експансіонізму. В Німеччині це був пангерманізм з його увявленням про расову обраність і перевагу, про всенімецьке об’єднання на прусько-мілітаристській основі, з його грандіозними зовнішньополітичними і колоніальними планами. Пангерманці, говорячи словами автора роботи “Імперіалізм” Дж.-А. Гобсона, перетлумачували природу і завдання націоналізму: “Таким перекрученням є імперіалізм, при якому нації, переходячи межі безболісної асиміляції, перетворюють здорове стимулююче змагання різних національних типів у розбійницьку боротьбу імперій-суперниць”³⁹.

Як організація “загальнонаціональна” і “позапартійна”, Пангерманський союз складався з представників банківського і промислового капіталу, генералітету й офіцерства, вищої аристократії і дворянства, університетських і шкільних викладачів, а також частково урядової бюрократії. Усі вони об’єднувалися на основі загальних інтересів імперіалістського характеру. Вони не тільки пропагували ці інтереси у значно ширших суспільних колах, головним чином дрібнобуржуазних, але й впливали на їхню свідомість за допомогою імперіалістської ідеології, посилюючи і підігриваючи націоналістичні і шовіністичні почуття. Їх лозунг – “Пам’ятай, що

³⁶ Бюлов Б. Германская политика / Б. Бюлов. – Петербург, 1917. – С. 29–30.

³⁷ Hasse E. Deutsche Politik / E. Hasse. – München, 1906. – S. 167.

³⁸ Єрусалимський А. Внешня політика і дипломатія германського імперіалізму... – С. 48.

³⁹ Ленін В. Зошити з імперіалізму / В. Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів: у 55 т. – Київ: В-во політичної літератури України, 1970–1975. – Т. 28. – С. 376.

ти німець!” (“Gedenke, dass du ein Deutscher bist!”) друкувався на кожному номері “Альдойче Блеттер” і на всіх виданнях Пангерманського союзу. Пангерманська пропаганда орієнтувала німців на те, що кожний з них повинен бути активним прихильником і провідником німецької “світової політики”. При цьому національна демагогія, часто доповнена расистськими ідеями, була тільки засобом пропаганди Пангерманського союзу. Його мета – політична та ідеологічна підготовка до здійснення широкої анексіоністської програми “Серединної Європи” і “світової політики”. Ідейні засади німецького колоніалізму знайшли найяскравіше вираження в політичних поглядах пангерманців і документах їхньої організації та повністю зімкнулися на ґрунті експансіоністської або імперської ідеології.

Так, Пангерманський союз був однією із потужних найвпливовіших шовіністично-націоналістичних організацій Німеччини в кінці XIX і на початку XX ст. Він справив значний ідеологічний вплив на німецьке суспільство, на урядову політику, в тому числі в зовнішньополітичній сфері. Німецький історик А. Крук у своїй “Історії Пангерманського союзу” вказує, що пангерманцям йшли значні суми з фондів міністерства закордонних справ⁴⁰. Заслуговує на увагу список депутатів рейхстагу, які з 1894 по 1914 рр. були членами Пангерманського союзу. В ньому фігурує 59 осіб, з яких 51 – мали депутатський мандат і відігравали важливу роль у тодішній німецькій політиці⁴¹.

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Наприклад, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, які детально висвітлювалися в пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніально-шовіністичних та інших ідей відігравали різні заходи (виставки, вечори зустрічей, урочистості до днів народження імператора або канцлера тощо). Відділення союзу часто організували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори і мітинги з іншими націоналістичними товариствами, здійснювали збір грошових пожертвувань. Масовими тиражами видавалися брошури і листівки, у різноманітних друкованих органах публікувалися численні петиції та відозви. Щорічно восени в одному з міст Німеччини скликався з’їзд Пангерманського союзу. Порядок денний, як правило, включав основну доповідь з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також співповіді, присвячені актуальним проблемам. З’їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі.

Вагомими в організації пангерманців були університетські професори, вчителі, священники, лікарі, чиновники, офіцери, частково промисловці й торгівці. Особливо активну роль у діяльності Пангерманського союзу брали члени професорсько-викладацького складу німецьких університетів. Поступово посилювався вплив редакторів та видавців великих щоденних газет. Наприклад, з початку підтримувала пангерманський рух впливова “Рейнсько-Вестфальська газета” – добре знаний рупор гірничодобувних концернів. Під впливом пангерманізму опинилося ціле покоління німецької інтелігенції, значна частина інших верств і груп німецького суспільства. Всі вони відчували на собі вплив ідей націоналізму, шовінізму, експансіонізму, колоніалізму. Їх органічним доповненням і продовженням стала геополітична концепція,

⁴⁰ *Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890–1939. – S. 39.*

⁴¹ *Гейден Г. Монополии. Пресса. Война / Г. Гейден. – Москва, 1964. – С. 32.*

яка знаменувала появу завершальної основної ланки ідеологічної системи обґрунтування німецької зовнішньополітичної доктрини.

Пангерманський союз найчіткіше сформулював принципову позицію німецьких експансіоністських кіл: “Тільки при умові, що ми сильні на морях, великі морські держави дозволять нам створити серединно-європейський економічний союз... і тільки при наявності широкої серединно-європейської основи ми зможемо здобути світові позиції і в інших частинах земної кулі і втримати їх”⁴². В ідеології і практичній діяльності Пангерманського союзу (а також організованого ще у 1882 р. Німецького колоніального товариства і Флотського союзу, який був створений у 1898 р.) найяскравіше виражалися прагнення до реалізації німецьких континентальних і заокеанських планів територіального і господарського розширення. Дуже швидко ідеологія стала складовою частиною державної зовнішньополітичної доктрини, спрямованої на перетворення Німецької імперії у “світову державу”. В підсумку, вереснева 1914 р. програма військових цілей рейхсканцлера Т. фон Бетман-Гольвега була синтезом вимог Пангерманського союзу, військовополітичних кіл і різних груп великого капіталу, а її реалізація занурила Німеччину, Європу і світ у горнило першого глобального збройного конфлікту – Великої війни 1914–1918 рр.

Сергей Троян. Кайзеровская Германия на пути к Великой войне: пангерманские идеи и планы конца XIX – начала XX века

Рассмотрено деятельность Пангерманского союза, который открыто выступил в защиту интересов немецких шовинистических кругов, и планы кайзеровской Германии, отраженные в пангерманских проектах территориальной экспансии и межгосударственной интеграции. Раскрыты агрессивные внешнеполитические стремления пангерманцев, направленные на реализацию идеи по превращению Германской империи в мощное мировое государство. Показано, как они стали мотивом к развязанию Великой войны в 1914 году.

Ключевые слова: Германская империя, Пангерманский союз, внешняя политика, экспансия, Великая война.

Serhii Troian. Wilhelmine Germany heading towards the Great War: pan-German ideas and plans of late 19th-early 20th century

The article analyses plans of the Pan-German League established in 1890–1894 in the German Empire. It was a well-organized nationalistic association openly protecting the interests of German chauvinistic circles. Most fully ambitious plans Imperial Germany were reflected in the Pan-German territorial enlarge mentandinter state integration projects. The article shows that they received substantial support in German society in the late 19th – early 20th century. The aggressive Pan-Germanic foreign policy aimed at implementing the idea of transforming the German Empire into a powerful world power. These developments became an essential motive behind starting the Great War in 1914.

Key words: the German Empire, Pan-German League, foreign policy, expansionism, World War I.

⁴² Alldeutsche Blätter. – 1899. – № 24.